

Az összetételek tanításán eszmélkedve

1. Itt vagy ott, ezen vagy azon a szinten és helyen eltérhetnek a kívánalmak, hogy mit tanítsunk az összetett szókról; azt mégis észre kell vennünk, hogy közben a nyelvtanórán kívül már általános iskolában is hallanak egyet-mást diákjaink a matematikai logika, a halmazelmélet alapjairól (l. konjunkció, diszjunkció, implikáció, kontrapozíció, ekvivalencia; véges és végtelen halmazok, műveletek halmazokkal, konjunkt és diszjunkt halmazok, a halmazok uniója, metszetei stb.). A jó koponyákban elkerülhetetlenül fölmerül: mi a viszonya a konjunkciónak a nyelvtani kapcsolatossággal, a diszjunkciónak a választó viszonytal, az implikációnak a feltételeességgel. Ha pedig eddig eljutnak, ők fognak rádöbbenni, hogy az akadémiai nyelvtannal lezártnak vélt, egyszerűnek látszó kérdések válaszai mennyire hézagosak.

Hézagosak vagy rugalmatlanok, netán kidolgozatlanok az összetett szók osztályozásának minden szintjén. Rosszul tanítja a nyelvtant akármely éltanár is, aki nem hagy teret az osztályozások alkotta halmazok közt, aki csupa egyszerűsítésből nem ismeri el, hogy vannak közös metszeteik az osztályozással fölismert csoportoknak, halmazoknak. Mert vannak!

2. Vannak

- a) az összetételeknek az élő szövegekkel való kapcsolatában (szövegben forradt-e össze, vagy mintára, analogikusan született);
- b) jelentésük szerint (valódi és álösszetételek);
- c) az elő- és utótag szintaktikai viszonya szerint is (alá- vagy mellérendelő viszonyú, illetve szeretlen);
- d) a tagok összetartozásának jelölt vagy jelöletlen volta szerint;
- e) sőt még aszerint is, hogy hogyan toldalékoljuk az összetett szót (csak az utótagon, elő- és utótagon, netán vagylagosan, egyben az összetétel felbontásával).

Az *A—e*) § mind-mind feladatot jelöl ki. Aprólékosan föl kell tárunk a jövőben a közös metszeteket, az átfedéseket. A továbbiakban itt és most csak a mellérendelő összetételek tagjai közötti szintaktikai részkérdésekre korlátozódnak gondolataim, e szűkebb körű eszmélkedésem eredményeit szeretném megosztani kartársaimmal.

3. Régebben is tudták, hogy az alá- és mellérendelő összetételek közt is van átfedés. Azzal, hogy ma sokan tagadják a *nőtön-nő*, *fogton-fogy*, *végestelen-végig*, *unos-untalan*, *réges-régi* mondatbeli keletkezését, s inkább mintakövetés, analógia termékének minősítik, még korántsem döntöttek az elő- és utótag mondatnyi viszonyáról. Az érzékenyebb nyelvérzékű közösség nagy többségének az a véleménye, hogy az előtag ezekben általában erősíti az utótagot, másként: az utótag fokhatározójaként, ahhoz hasonlóan hat. Tehát: *nőtön-nő* 'egyre jobban nő', 'időben és térben is, méreteiben is mind erősebben nő'; *végestelen-végig* 'egészen végig', 'teljesen, hézagtalanul végig'; *réges-régi* 'nagyon régi, a réginél is régebbi'. (Az *örökkön-örökké* vagy az *unos-untalan* tőismétlést kissé másként is értelmezem, értelmezhetjük.)

De már egyszerűbb tanulónk is mérlegeli: vajon a *dúsgazdag* nem gazdagabb-e (nagyobb mértékben gazdag-e) a gazdagnál? S az *odakint* nincs-e kijebb a *kint*-nél, az *idebent* beljebb a *bent*-nél? Nyomorúságos válasz, ha a tanár ezt „csak” a stilisztika árnyalatnyi értékelésének körébe szuszakolja vissza. Az előtag fokhatározói árnyalata tagadhatatlan. Akkor is az, ha eddig nem figyelmeztetett erre senki...

A száraz elvonatkoztatás szétszakíthatja az alaktani fokozást, a mondattani fok- és mértékhatározós szerkezeteket, a mondattani körülíró fokozást, a különböző mértékűek mondattani összevetését, továbbá a stilisztikai fokozás, erősítés jelenségekőreit, jelenségeikben mindezeket összegzi az átfogó jelentéstan. Úgy válasszuk tehát őket szét a nyelvoktatásban, hogy emlékeztetünk összetartozásukra!

Így bemutatva nem lesz zavaró, hogy összegeződnek alá- és mellérendelő viszonylatok az összetett szókban is. Taglaljuk, mit jelent az „ízlelő nyelven” beszélők számára a *szertesztét* és a *szertesztéjjel!* Azt is, hogy 'jobban, távolabb, vagy több darabra szét'; 'jobban, több irányba széjjel' (fokhatározói árnyalatú előtag), de azt is, hogy 'szerte, azaz szét', 'szerte, tehát szét' (azonosító-helyesbítő magyarázó vagy következtetői színezetű módon), 'szerte, illetve széjjel'. Bármelyik értelmezést meggyőzőbbnek tartom, mint a primitív '*szerte és szét' vagy 'szerte és széjjel' egyszerű kapcsolatosság gondolkodási tunyaságát.

4. Elmélkedésünk gyújtópontja ez: nem szabad egybemosni a mellérendelő összetételek tagjainak mellérendelt voltát az egyszerű kapcsolatossággal. Eddig is láthattuk: belfoglalhat ez a viszony azonosítva helyesbítő magyarázó viszonyt is, következtetőt is, nyilván további más mellérendelői viszonyfajtákat is.

Az *ázik-fázik* 'ázik és fázik' a maga kölcsönösségében, de 'ázik, tehát fázik' is: az utótag az előtagból következik. A *ma holnap* kifejtése már legkevésbé 'ma és holnap', sokkal inkább 'ma vagy holnap', még találóbban: 'ma (a jelenben, *de ha* nem ma, *akkor*) holnap, a közeljövőben', 'ma, illetve holnap'. Magát az egyszerű kapcsolatosságot is sokszor helyettesítheti találóbban a hozzátoldó jellegű: *ágas-bogas* 'ágas is, bogas is' (persze, emögött is ott a következtető és azonosító-helyesbítő viszonyú árnyalat: 'ágas, tehát, azaz bogas is'). Hasonló a *ront-bont*: 'ront is, bont is', de 'ront vagyis bont' is. Stb. Nyelvünk nagyszerű remeke a *dül-fül* ige a meggyőző példa rá, mennyire szegényes annak a nyelvérzéke, aki mindenben csak kapcsolatosságot vesz észre. Elvégre mit is fejezünk ezzel az igével ki? A cselekvésnek és az állapotfolyamatnak ez a mellérendelése okságilag, következtetően tömörít: '(dühében) *dül*, (így vezeti le indulatát tombolva, rombolva, de nem teljesen, mert) *ennek következtében, így hát fül* (benszorult mérgétől) *fuldoklik is*'.

Akad f o k o z ó a n kapcsolatos mellérendelt szavunk is: *ország-világ* 'mindenki'. Ez csakis 'ország, sőt világ' eredetileg! Hamis föltevés az egyszerű kapcsolatosság is, a hozzátoldó is, kétes az egyszerű választói viszony is.

5. A konjunkció magában foglalja a kapcsolatosság fajain kívül a következtető és a magyarázó utótagú viszonyt is, sőt az ez utóbbiakká átfogalmazható *ha, akkor ... is* implikációt is; a diszjunkció és konjunkció közti híd a megengedő választó viszony, szakadék viszont a kirekesztő választás. Kirekesztő választói viszonyúak a *kisebb-nagyobb, több-kevesebb*. Jelentésük szerint ezek inkább ál-, mint valódi összetételek. Azonban ismétlem: a jelentéstani szempontot ne zagyláljuk össze a szintaktikával!

A valódi jelentésű összetételek felé hajlik az *egy-egy* 'néhány' (< *egy és még egy*) kapcsolatossága is, az *egyszer-egyszer* 'olykor' (< *egyszer és egy más időben újra egyszer*), mely szintén kapcsolatos viszonyú; de már választó, sőt kirekesztően az az *egy-két*, amely úgy 'néhány', hogy sohasem *egy vagy kettő*, hanem kettőnél több. A *két-három, három-négy* kirekesztően választói tagviszonya már inkább álösszetétel, de korántsem csak a helyesírás rendelte el ezt a kötőjelezést. Másokat is megkérdezve, úgy vélem, hogy a *két-három* jelöltje sohasem *kettő*, csak esetleg *három*, de lehet még *négy* vagy *öt* is. A *három-négy* viszont lehet *három*, de *négy*nél szintén jelölhet többet is (ötöt, hatot) a maga határozatlanságában. Viszont már csak névlegesen vaglyagos, látszatra választói az *öt-tíz, tíz-húsz*. Ha ezeket a *határozatlan* számeveket értelmezzük, akkor szabatos jelöltjük '(körülbelül) *öt-től tíz-ig* terjedő számú', '(körülbelül) *tíz és húsz közti*', egyébként azért lehet tíznél, illetve

húsznál is több valamivel. Ezek tehát valójában már nem is választó módon mellérendelt összetett szók, hanem mellérendelt *kettős határozói* összetételek. A kettős határozói összetételek megérdemlik, hogy külön pontban szóljunk róluk.

Mihelyt fölvillantottuk a lehetőségét a választói viszonyú összetételeknek, már az általános iskolában is akadnak majd olyan tanulók (középiskolai szakkörökben biztosan lesznek), akik maguk is rájönnek, hogy a *maholnap* 'nemsokára' tagjai is kizáró választó viszonyúak, esetleg ránk is pirítanak, hogy ezen kívül lehetnének az összetétel tagjai nem azonosítható módon helyesbítő (*illetve, illetőleg*) magyarázó viszonyban is.

A matematika szakkörében jeleskedők fognak figyelmeztetni, hogy a megengedő *vagy* és a kirekesztő *közt* ingtag a nyelv, nem eléggé szabatos (a *vagy ... , vagy* persze már kirekesztő). Nem elégszenek meg, ha egyértelműsítésül az *illetőleg, illetve* kötőszóit ajánljuk a *vagy* helyett. Ők már tudják, hogy a *vagy/és* (gyakrabban: *és/vagy*) nem holmi modoros modernkedés, hanem szükséges szabatosság. Ez jelöli a mondatok, mondatrészek *közt*, hogy közöttük egyszerre érvényes a kapcsolatosság és a kirekesztő választó viszony — „vagylagosan”.

6. Mint tudjuk, a kettős határozók olyan azonos alaptagú szerkezetek, melyekben előzmény- és véghatározó fűződik össze (kifejezheti *-tól, ... -ig, -ról, ... -ra* ragpáros, *között* névutó, ill. *közti* névutói melléknév, bár e névutóiak kettős határozó jellegéről mintha megfeledkeznének nyelvtanaink...). A kettős határozói mellérendelő összetételek jelöletlenek, s olykor elküldösi kettős határozói voltukat, hogy előzményhatározói előtagjukat bizonyos esetekben iránytárgynak is értelmezhetjük.

A nyilvánvalóan kettős határozói — határozatlan számnév szófajú — összetételeken (pl. *húsz-harminc*) kívül számos más alfajuk is van.

Némelyeket kifejthetünk előzmény- és véghatározó-ragos főnévvel is, *között* névutóval vagy *közti* névutóval kapcsolt névszópárral egyaránt. Ilyenek a *Budapest—London* vagy *budapest—londoni* (légijárat) 'Budapestől Londonig (közlekedő)', 'Budapest és London *közt* (járó)', 'Budapest és London *közti*'; a Szeged—Makó távolság *l-től ... -ig* (számított, mért) vagy 'Szeged és Makó *közt*'.

Már inkább ragpárral értelmezhetjük a *magyar—olasz* (szótár) féléket: 'magyarról olaszra (fordító)', 'magyart olaszra, olasszal (értelmező)', bár 'magyar és olasz *közötti, közt* (fordító, értelmező, közvetítő)' is. A *tavas—nyár* (folyamán) 'a tavasz (legeleje)ől vagy (közepé)ől a nyár (közepé)ig vagy (végé)ig (terjedő idő)' (folyamán). Máskor természetesebb a névutói melléknévvel való értelmezés. L. pl. *kelet—nyugati* (közlekedés, kereskedelem, kapcsolatok): 'kelet és nyugat *közötti*'. Mai helyesírási szabályzatunk 263. pontjának példáit vizsgálva, világos, hogy a nagyköjtjel, mely közvetlenül, helyköz nélkül kapcsol két szót, korántsem mindig csak a kettős határozói vagy ehhez hasonló viszonyokat jelöl. Kétséges, hogy összetétellel is válva, de összefoglaló egyszerű kapcsolatosság van a *Marx—Engels—Lenin* (művei) vagy *Hadrovics—Gáldi* (szótára) elemei közt éppúgy, mint a *magyar—német* (szakos), a rövidebb *német—franciás* (szintén: szakos), *mat—fizes* (diáknyelvi: 'matematika—fizika szakos') esetében. Nyelvtani szempontból okvetlenül kérdéses, szükséges-e minden felsorolt esetben az egyszerű vessző helyett nagyköjtjel. Csakis akkor, ha ennek az írásjelnek valamilyen többletfeladata van a vesszővel szemben. Nem vagyok hitvédője mai helyesírásunknak sem, a korábbiaknak sem voltam. Szubjektív pongyoláságnak tartanám azzal védeni, indokolni a nagyköjtjelet, hogy ezzel jelölünk a „szokásosnál erősebb összetartozást”. Ilyen alapon az alsó tagozatban méltán írhatnak egybe kisdíákjaink a *tanító néni-t!* Ami a nagyköjtjelezésben mégis ésszerű, megfogalmazhatjuk szabatosabban is: az így írandó szókapcsolatokat nagyobb halmazokon belül kisebb, de teljes és viszonylag önálló részhalmazoknak minősíti ez az írásmód. A matematikában, a halmazelméletben a részhalmazokat különféle zárójelpárokkal különítjük

el a más részhalmozoktól. Csakis megegyezés kérdése, hogy mivel jelöljük ezt a viszonyt a magyar írásosságban. Jelenleg: ezzel, tehát nagykötőjellel.

Ismételtem: továbbra is kérdéses, hogy ez a részhalmozai zárttság azonos-e a nyelvben azzal, hogy két szó összetétellel váljon. Én bizony nem hinném, hogy a *Hadrovics—Gáldi* vagy a *magyar—német* (szakos) szópár összetett szó. (Velük szemben a *magyar—osztrák* (mérkőzés), a *magyar—horvát* (határ) viszont összetétel, mert feloldásukhoz ragpárra vagy névutói melléknévre van szükség.

Egyébként is vitázom minden tekintélyelvű tanárral, aki az egybeírást, a kötőjelezést, nagykötőjelezést azonosítja az összetétellel válással, a különírásban pedig rettegve óvakodik egyelőre még jelöletlen összetételt meglátni.

Példákat könnyebb az alárendelő viszonyú szerkezetek között találnunk. Semmiképp sem összetétel (még csak álösszetétel sem!) a *kétnaponként, háromhavonta*, ha vele szemben: *tizenöt naponként, tizennyolc óránként* az „előírt” alak; vagy hogy a szabályzat példái közül szemelgessek: miért volna összetétel a *Bourbon-család, Jagelló-dinasztia*, ha nem összetétel a *Széchenyi család*? Mindezzel szemben miért is ne volna összetétel a *Keveset érő* (dűlő) vagy a *Székre járó* (határírsz)? Ne ringassuk magunkat abban a balhítben, hogy diákjaink legjobbjai átsiklanak a szabályzat 168. vagy 184. pontján!

7. Félreértés ne essék! Sehol sem állítottam, hogy ezt a témakört akár általános, akár középiskolában *tanítanunk kell*. Nem! De létéről érdemes tudnunk, mert mind nyelvtant, mind helyesírást oktattva beleütközhetünk akaratlanul is.

Nem lesz idegen a mai fiataloknak, hogy helyenként fölvillantjuk az átfedéseket, vagylagos kétértékűséget elemzéseinkben, vagy fölismeretjük „nyelvtani és helyesírási részhalmozok” közös metszeteit:

- a) Jó, ha ráeszmélnek, jelentésük szerint sem a valódi, sem az álösszetételeknek nincs éles határuk az önálló szókapcsolatok felé.
- b) A kapcsolatoság és a választói viszony tágabb kör, nagyobb halmaz, mint a *beléjük sorolható* következtető és magyarázó utótagú, illetve az iskolában csak elvétve említett kettős határozói viszony. Ez utóbbiak csak sajátos részhalmozai az előző kettőnek (a konjunkciónak és diszjunkciónak). Az ellentétességről itt nem kellett szólnom, de az is csak sajátos kon- vagy diszjunkció.
- c) Annak ellenére, hogy a szófajtant és mondattant hibásan is keverik, zagyválják a gyöngébbek (bár némely széplelkű íródalomár kartársaink is ...), a szóalaktan viszont — amelynek része az összetételek tana! — gyakorta összeforr a mondattannal. Ezt pedig épp azért érdemes észrevételetünk, hogy máshol ne kövessen el határsértést tanítványunk.

NÉMI SZAKIRODALOM

A mellérendelő összetételről: A mai magyar nyelv rendszere I., 427—38.

Benczély—Fábián—Rácz—Velcsovné: A mai magyar nyelv 1965. 156—9.

A (rövid) kötőjelezés összetételekben: A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás 262. §.

És/vagy: Török Gábor: Népszava 1986. szept. 1.